

ВІДГУК
офіційного опонента доктора філософських наук, професора
Харьковщенка Євгена Анатолійовича на дисертацію
Кислого Анатолія Олександровича
«Соціальний ідеал у сучасній християнській думці»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за
спеціальностями 09.00.11 – релігієзнавство і 09.00.14 – богослов'я

Сучасні кардинальні зміни, що відбуваються в духовному житті суспільства, суперечливі процеси його морального розвитку, руйнування ідеалів корпоративного співтовариства, що були домінуючими у ХХ столітті та повернення до релігійних цінностей актуалізували роль християнської церкви в суспільстві. В умовах динамічних глобальних трансформацій, використання інформаційних технологій, соціальної і культурної інтеграції принципово змінюється статус та значення християнства, відбувається переосмислення соціальної ролі церкви і християнства у світі у цілому та в Україні зокрема. Плюралізм та дефіцит обґрунтованих світоглядних проєктів духовно-морального розвитку суспільства спричиняють повернення до традиційних суспільних цінностей та пошук нових у формуванні суспільних ідеалів.

У вітчизняній філософській думці аналіз феномена суспільного ідеалу, що залишається основою широкого дискурсу як у світській, так і в релігійних сферах, здійснюється вперше. Необхідність всебічного вивчення питання соціального ідеалу у сучасній християнській думці, на думку автора, приваблює розстановкою пріоритетів, постійно відіграючи роль особистого та суспільного цілепокладання. Розробка соціальної теорії з урахуванням досвіду переваг і недоліків минулого у світовій та вітчизняній практиці організації суспільства вкрай необхідна сучасному світу, що перебуває в умовах дифузії національного, розмивання базових цінностей, традицій і моральних принципів, поглиблення проблеми самоідентифікації і самовизначення в нових глобальних інтерактивних координатах. Новий і цінний в соціально-філософському плані академічний матеріал, в якому висвітлюються окремі аспекти проблеми суспільного ідеалу, є важливим в першу чергу для українського суспільства, яке сьогодні як ніколи потребує адекватних теоретичних концептів соціального і духовно-морального розвитку.

Для сучасного суспільства і людини, яка перебуває у процесі пошуку ідеалів і моделей самореалізації, безсумнівно важливим є сучасне розуміння християнськими мислителями духовних потреб суспільства у процесі формування суспільного ідеалу. З цієї проблеми вже проведено чимало наукових конференцій, круглих столів всеукраїнського та міжнародного характеру за участю філософів, релігієзнавців, богословів, представників державної влади, громадськості, священників та мирян різних конфесій. Означені питання мають високу науково-теоретичну і практичну суспільну значущість, але до сьогодні не знайшли належного висвітлення як у

вітчизняному, так і світовому релігієзнавстві. Тому зростаючий науковий та суспільний інтерес переконують в актуальності та своєчасності дисертаційного дослідження Кислого А.О. «Соціальний ідеал у сучасній християнській думці».

Слід наголосити, що дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відповідно до наукової теми «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні».

Мета дослідження визначена з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження і полягає у філософсько-релігієзнавчому аналізі соціального ідеалу в сучасній християнській думці як концепту філософсько-богословського дискурсу у контексті осмислення соціальних процесів та практичного соціального досвіду Церкви.

Цінність дослідження полягає в тому, що воно концептуально поєднує вивчення питання суспільного ідеалу у системі філософського і богословського мислення як специфічної сфери пізнання. Більш того воно має безпосереднє відношення до формування загальнозначущих духовно-моральних норм і цінностей, що визначають спосіб життєдіяльності людини і суспільства в системі факторів формування духовної сфери. Визначаючи ціннісно-нормативний характер людської діяльності та поведінки в сфері сімейних, економічних та політичних відносин аналіз соціального ідеалу несе соціально-практичне навантаження.

Детальне ознайомлення з текстом докторської роботи Кислого А.О. дає підстави стверджувати, що підхід дисертанта до філософського аналізу соціальних доктрин, концепцій, поглядів і ідей сучасних християнських мислителів у їх співставленні з традиційною християнською догматикою та соціально орієнтованою діяльністю церков відзначається фундаментальністю і ґрунтовністю опрацювання. Сучасні теоретичні релігієзнавчі та богословські проблеми, які вирішуються в дослідженні, з'явилися у зв'язку з активним розвитком суспільства і пошуком християнських філософів і богословів балансу між традиційним християнським віровченням та перспективами подальшого становлення та функціонування релігійного мислення та специфіки взаємозв'язку з суспільством.

Потрібно відзначити обґрунтованість та аргументованість наведених дисертантом висновків, які базуються на використанні різноманітних методів дослідження, яке, власне, виконувалося на перетині різних галузей філософії, релігієзнавства та богослов'я. У дослідженні цілком доречно використано порівняльно-історичний та герменевтичний методи, які дозволили з'ясувати і порівняти своєрідність християнських конфесійних поглядів щодо соціального ідеалу у християнстві. Ці та інші загальнонаукові методи забезпечили логіку викладу матеріалу та об'єктивність результатів дисертаційного дослідження. Тому методологічну основу дослідження вважаємо вмотивованою.

Цілком аргументованими є положення наукової новизни дослідження. Цілісне дослідження соціального ідеалу у сучасній християнській думці

здійснено вперше у вітчизняному релігієзнавстві. Сучасний соціальний ідеал у християнстві базується на традиційних і нових світоглядних парадигмах. Вони впливають на формування християнського соціального вчення та діяльність церков, яка зав'язана з нинішніми концептуальними та реальними соціальними проблемами.

Автор доводить, що основою теорії християнського соціального ідеалу є конфесійна аксіологія, яка поглиблюється у контексті нинішніх духовних, моральних, наукових, економічних, політичних інтересів і потреб суспільства та особистості. Постійний процес творчого розвитку людини й суспільства вказує на традиційну консервативність та історичну динамічність християнського аксіологічного вчення. Формування сучасного змісту соціального ідеалу у поглядах християнських мислителів відбувається в діапазоні загальних богословських і філософських антропологічних поглядів на сучасні соціальні й особистісні проблеми. Криза сучасної культури та невизначеність духовно-ціннісної опори життя і діяльності людини дозволила автору окреслити такі аспекти у формуванні соціального ідеалу, як ідеал людини, ідеал жінки, ідеал сім'ї та шлюбу, ідеал праці, соціально-економічний та соціально-політичний ідеал.

Заслуговує на увагу обґрунтування того, що в умовах світоглядного багатоманіття та невизначеності у християнстві посилюються позиції щодо діалогічності формату соціальної взаємодії. Діалог, що позначається як спілкування (комунікація), виступає як методологічна та аксіологічна основа філософських та богословських ідей, гіпотез і концепцій формування соціального ідеалу у сучасній християнській думці. Спілкування, що відбувається у двох основних вимірах: вертикальному (взаємозв'язок людини з Богом) і горизонтальному (спілкування між людьми) як діалогічна взаємодія людини з Іншим та іншими, має принципове значення для усвідомлення історичного розвитку й конфесійної традиційності християнського соціального вчення. Спілкування в ньому розглядається як основа самого буття Церкви, як онтологічна і праксеологічна умова досягнення соціального ідеалу.

Безперечно в результаті проведеного аналізу філософських та богословських вимірів соціального ідеалу автору довелося уточнити низку положень та ідей. Соціальний ідеал у християнстві завжди вважається ціннісно-важливим соціальним орієнтиром, що підтверджується цілісністю системотворчих компонентів, які об'єктивують тисячолітній історичний досвід християнської Церкви. У сучасній концепції соціального ідеалу простежуються спроби складного та суперечливого поєднання активізації християнства в напрямку функціонального відновлення релігійних духовних цінностей у суспільстві та творчого потенціалу життєдіяльності християн в умовах сучасності.

Вважаємо обґрунтованою думку про те, що подальший розвиток християнської думки в інтерпретації соціальної дійсності буде виходити далеко за межі богословських теоретичних проєктів. Він повинен відображати здатність християнських церков знаходити дієві шляхи розв'язання різних

життєво важливих особистих та суспільних питань, що спричинені полікультурною різноманітністю світу.

Звернення до теми соціального ідеалу у сучасній християнській думці робить дане дослідження міждисциплінарним, філософсько-релігієзнавчим і богословським, що передбачає опрацювання значної джерельної бази. Автор проводить дослідження та опирається в своїй роботі на тексти Святого Письма, офіційні документи церков, що становлять доктринальний корпус суспільного вчення. До списку використаних літературних джерел увійшли матеріали монографій та науково-практичних конференцій, нормативно-правові документи, богословська література, праці світських та християнських філософів, матеріали інтернет-сайтів, світської та церковної періодики. Позитивним є той факт, що дисертант опрацював джерела та роботи, ряду провідних вітчизняних та зарубіжних авторів.

Необхідно також відзначити добру структурованість роботи, логічність викладу, якісне оформлення її наукового апарату. У вступі чітко обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й наукові завдання роботи, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок із науковими програмами, наведено дані про апробацію та публікації основних результатів дослідження. Логічно окреслено систему використаних у роботі дослідницьких методів.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження соціального ідеалу» (с. 33-80) визначено актуальність та особливості підходів до вивчення суспільного ідеалу. Автор обґрунтовує основні проблеми та перспективи процесів філософського вивчення соціального ідеалу у цілому та християнстві зокрема (с. 33-35). Основну увагу приділяє аналізу теоретико-методологічних аспектів осмислення суспільного ідеалу в історії філософії від античності до сьогодення (с. 35-42). Наявність значного і цінного в соціально-філософському і богословському сенсі матеріалу, в якому розкриваються окремі аспекти проблеми суспільного ідеалу, дозволяє зробити узагальнення емпіричного та теоретичного матеріалу, що може бути основою для сучасної соціальної теорії і практики. «Ідеал як будь-яке філософське поняття отримує конкретно-змістовне визначення в межах тієї чи іншої філософської системи» (с. 43).

Розгляд основних проблем, що найчастіше згадуються в християнському дискурсі (с. 47), автор розпочинає, звертаючись до Біблії та Святого Передання. Оскільки «біблійні заповіді і моральні принципи стали джерелом постійних роздумів як за своїм сутнісним змістом, так і в сенсі можливості вирішення соціально важливих питань сьогодення» (с. 50), то автор аналізує роботи християнських теологів і богословів, вчителів і проповідників Церкви. Християнство акумулює та генерує систему духовно-моральних цінностей, що знайшли своє відображення у соціальному вченні. «У межах власної ціннісної системи християнство зуміло сформулювати такий суспільний ідеал, що дозволив мотивувати перетворення всього світу» (с. 51) і тому християнські духовно-моральні цінності були санкціоновані через творчий розвиток людини

і суспільства та впливають на розвиток і становлення соціальної сфери та вирішення конкретних соціально значущих проблем.

В другому розділі дисертації «Ідеал людини та сім'ї у християнській соціальній думці» (с. 81-185) порушено питання складних сучасних трансформацій антропологічних основ християнства. Пошук ідеалу людини та функціонування найбільш організаційно сформованого суспільного інституту сім'ї автор ставить в епіцентр загальної християнської теорії соціального ідеалу. Спільною для більшості християнських мислителів різних конфесій є думка про те, що «криза сучасної цивілізації і її наслідки для людини, пов'язані з втратою людиною духовно-ціннісної опори в житті» (с. 84). У сучасному осмисленні людини «важко виявити межу між богослов'ям, теологією, релігійною філософією, філософськими вченнями і науковими знаннями» (с. 85). Оскільки «антропологізацію сучасної християнської думки можна розуміти як загальнохристиянський феномен» (с. 87), то «ідея досконалої людини – це не просто думка про певний абстрактний ідеал, а один із рушійних мотивів і регулятивних принципів життя, що глибоко пронизує як свідомість окремої людини, так і відображається на характері соціальних структур, на їх життєдіяльності» (с. 89). Особливе місце в християнському вченні займає вчення про особистість, яке в сучасному богослов'ї пов'язане з питаннями тринітарного богослов'я.

Мабуть одне із актуальних та гострих питань, на яке звертає увагу автор – це візія жінки, проблема гендеру та сексуальної етики (с. 119-153). Він стверджує, що «минуле і сучасне жінки є настільки парадоксальне, що з'ясувати її єдино істинний та ідеальний образ нині і в перспективі вважається надзвичайно складним» (с. 120). Проблема ідеалу жінки, її вагомій ролі у суспільстві та призначення у сучасному та майбутньому бутті Церкви «повинна бути зрозуміла відповідно до покликання її як жінки до участі в духовній, священницькій і пророчій місії Христа» (с.125). Не зважаючи на сакральний зміст християнської віри, сучасний розгляд гендерних питань у християнстві спричинений активністю «жінки в соціальному та політичному житті, що стає нормою моралі і закону, виділяє жіночу якість як необхідну і корисну для суспільства» (с. 127). Людська особа є так глибоко позначена статевістю, що християнське вчення вважає його одним із важливих факторів розвитку людини і суспільства.

Цілком слушні думки автора з приводу ідеалу сім'ї та шлюбно-сімейних відносин у християнстві. Звертаючись до біблійних текстів він стверджує, що ідея безшлюбності традиційно для багатьох християн є вищим ідеалом спілкування з Богом, що доступний не всім. При цьому «всі християнські конфесії в наш час надають шлюбу виключно важливого значення, вважаючи, що шлюб установлений і освячений Богом» (с. 155). Цінність шлюбу та створення сім'ї полягає в любові, обміну духовним досвідом, народження та виховання дітей як продовження людського роду і виконання заповідей Божих (с. 156).

У третьому розділі «Діалог як основа соціального ідеалу» увага акцентована на питаннях: спілкування як умови досягнення християнського

соціального ідеалу (с.186-214), екуменічних вимірах соціального ідеалу (с. 215-253), просвітницько-виховній місії церкви як духовної основи діалогу із суспільством (с. 253- 271). Дисертант виходить із того, що у християнстві «спілкування і діалог мають принципово важливе значення у виконанні задуму Божої премудрості» (с. 186) і забезпечує єдність християн як членів Тіла Христового. Спілкування автор розглядає у двох вимірах: вертикальному (спілкування людини з Богом) і горизонтальному (спілкування між християнами). Найбільш помітним у роботі є аналіз койнонічного богословського вчення, яке полягає в обґрунтуванні евхаристійного спілкування як основи церковної еклезіології на основі вчення Й.Зізіуласа (с. 195-202). Всі християнські мислителі спільні у тому, що людина як істота соціальна може і повинна реалізувати себе у спілкуванні з Іншим та іншими. Таке взаємне спілкування виступає фундаментальною основою побудови соціального ідеалу і підтверджує комунікативний характер Церкви.

Розглядаючи діалогічні форми міжхристиянських та міжрелігійних відносин в умовах світоглядного плюралізму, автор вважає екуменізм закономірним процесом розвитку християнства. Не дивлячись на протистояння церков, які вкорінені у захисті традиційної догматичної істинності віровчення і культової практики, всі християни визнають важливість діалогу як у глобальному, так і в локальному рівнях. Він стосується окремих сегментів християнства, що ведуть до вирішення світоглядних протиріч та спрямовані на пошук ефективних засобів порозуміння, примирення, організації толерантного (с. 215) співжиття як тенденції сталого розвитку сучасного суспільства (с. 240-243). Сучасний екуменічний діалог помітно зміщується у площину спільного вирішення нагальних соціальних проблем, що викликають тривогу. При цьому автор сміливо розглядає й негативні сторони протистояння між деякими релігійними центрами, звертаючи особливу увагу на православ'я.

Християнські церкви принципово різняться в розуміння суті християнської місії та просвітницько-виховної діяльності, які мають не лише богословську основу, а й важливий соціологічний вимір (с.256). Автор вважає, що позитивний розвиток християнства, християнських церков та організацій, суспільства залежить від їх просвітницько-виховної місії у сучасному суспільстві. Її основний потенціал полягає у християнських морально-етичних цінностях, які поширюються засобами релігійної (богословської) освіти (с. 266). Історичний і сучасний досвід християнських церков засвідчує про її важливе соціальне значення, адже вона виступає основою духовного розвитку людини і моральної трансформації суспільства, вважається унікальною та ефективною у формуванні ціннісних основ соціального ідеалу.

У четвертому розділі «Економічна та політична праксеологія соціального ідеалу» дисертант розглядає практичні та концептуальні позиції сучасної християнської думки щодо соціального ідеалу. Тут мова йде про стійкі морально-етичні та аксіологічні координати формування трудових, економічних і політико-правових відносин. Для розуміння етосу праці у християнстві автор звертається до сучасна богословської інтерпретація

біблійної теми про працю (с. 277-279). Він аналізує сутність праці у сучасній християнській думці та духовно-моральні й ціннісно-нормативні виміри її функціонування. У сучасній конфесійній християнській думці поняття праці у більшості випадків, розглядається як необхідність спасіння і вічного життя з Христом, що виникла внаслідок гріхопадіння. Праця розуміється і як покарання, і як нове надбання всієї історії людства. Такі позиції залежать від конкретних конфесійних поглядів на вирішення соціальних проблем, ступеня соціальної активності певного релігійного вчення.

Соціально-економічний ідеал у сучасній християнській думці (с. 303-334) полягає, на думку автора, у збалансуванні матеріальних та духовних життєвих потреб людини у різних вимірах суспільного буття. Він репрезентує значний інтерес не лише у концептуальній площині, а й практиці вирішення наявних соціальних і економічних проблем. Розглядаючи антропологічні основи соціально-економічної системи, автор звертається до «вічних питань» багатства і бідності (с. 308-312). Оскільки сучасні економічні процеси детерміновані вимогами ринку і не достатньо враховують людський фактор, то Церква спрямовує свої зусилля на пошук свого місця в економічній та господарській сфері, виступаючи перш за все виробником духовних благ і послуг, пропонуючи систему моральних принципів, що мають конфесійні особливості.

Найбільш гострі питання дисертант розглядає у підрозділі «Політичний дискурс у соціальному вченні християнства» (с. 334-384). Автор аналізує не лише основні надбання християнської богословської та філософської думки у політичному дискурсі, а й сучасні події у християнстві, що спричинені соціально-політичними трансформаціями у світі. Церкви та релігійні організації, підтримуючи перенесення епіцентру основних політичних ідей на світський ґрунт та визнаючи функціональне розділення сфер виключних компетенції та питань взаємної доповнюваності і корисної співпраці держави і церкви для створення суспільного блага. Зі сторони останньої вони полягають у прагненні допомогти людині і суспільству у створенні таких соціальних норм, що будуть збалансовані на основі релігійних духовно-моральних цінностей. Дисертант не оминає й питань, що ускладнюють можливість вироблення соціально-політичного ідеалу. Вони пов'язані із суперечностями та розколами всередині християнства, що обумовлені певними соціально-політичними та економічними інтересами регіонального та світового рівня. Значну увагу автор приділив ролі православ'я у процесах націотворення і суспільно-політичного розвитку держав і країн. Розглядаючи сучасні міжцерковні процеси в Україні (с. 363-384) дисертаційне дослідження підіймає такий пласт сучасних християнських реалій, які потрібно відслідковувати та окреслювати, вносячи академічну пропозицію у вирішення дійсно важливих питань.

У «Висновках», що повністю впливають із змісту роботи, дисертант стисло формулює основні результати дослідження. Таким чином, Анатолій Олександрович як автор дисертаційного дослідження вияв вищі фахові якості у ґрунтовному аналізі актуальної проблеми, вміння поєднувати філософські,

богословські, релігієзнавчі, антропологічні, соціологічні, правові, економічні, політологічні, психологічні аспекти осмислення соціального ідеалу.

Достовірність і новизна отриманих результатів підтверджується роботою, проведеною здобувачем. Основні положення і результати дослідження відображено у достатній кількості (33) одноосібних друкованих праць (1 монографія, 17 статей у фахових наукових виданнях, 6 у наукових періодичних виданнях інших держав, 9 статей в інших виданнях) та апробовані на 41-му науковому заході. Кількість, обсяг, зміст та якість публікацій, участі у конференціях відповідає вимогам щодо оприлюднення основних результатів роботи.

Дисертація оформлена належним чином і відповідає вимогам щодо робіт такого типу. Її структура і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми та впливають із поставленої мети і основних дослідницьких завдань. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Основний текст дисертації викладено на 370 сторінках, список використаних джерел – 511 найменувань.

Детальний аналіз представлених рукопису та автореферату дисертації дозволяє стверджувати, що за структурою, змістом, оформленням автореферат цілком відповідає тексту дисертації і кваліфіковано відтворює основні її положення і висновки.

Відзначені здобутки дисертанта не будуть поставлені під сумнів окремими зауваженнями та побажаннями, які можуть бути висунуті з огляду на можливість подальшої наукової роботи та розробки обраної теми:

По-перше, аналіз методології та бібліографії засвідчує, як нам видається, потребу більшого використання іноземної літератури, праць сучасних християнських богословів та релігієзнавців, що дає змогу більш широко подивитись, з одного боку, на теоретичні аспекти осмислення сучасних особливостей формування соціального ідеалу у християнстві, а з іншого, окреслити нові наукові проблеми для вітчизняного релігієзнавства.

По-друге, враховуючи конфесійні особливості соціального вчення християнських церков дещо суперечливою виглядає логіка побудови структури змісту та назви розділів дисертаційного дослідження. Можливо, доцільно було б виділити розділи і параграфи з наголосом відповідно до основних конфесій християнства.

По-третє, автор лише побіжно аналізує останні події у Вселенському Православ'ї, що стосуються підготовки, проведення та результатів Святого і Великого Собору Православної Церкви. Очевидно, що концентруючи увагу в дослідженні на православних вимірах соціального ідеалу, більш глибокий аналіз «очікування» Всеправославного собору, що має багато богословських ресурсів для нових обрисів сучасного світу, збагатив би наукову роботу. Зокрема, в результаті підготовки до Всеправославного собору були напрацьовані значні матеріали з тематики соціальної доктрини, які лягли в основу важливого документу 2020 року «За життя світу. На шляху до

соціального етосу Православної Церкви». Потрібно було б більш систематично проаналізувати всі ці нові для православ'я соціальні ідеї.

Слід зауважити, що багатоманіття виявів соціального ідеалу у християнстві важко вмістити і описати в межах одного дисертаційного дослідження. Традиційна сформованість та історичний розвиток християнського соціального вчення, що має конфесійні особливості та пов'язаний з багатогранністю соціальних відносин та взаємовпливу культур потребує ретельного і глибокого вивчення ще не для одного дослідника і на тривалу перспективу. Тому дана праця може розглядатися у якості пропедевтики для подальшого розгортання досліджень з окреслених питань.

Проте вказані зауваження не знижують концептуального значення і наукової цінності представленої дисертаційної роботи. Аргументовані результати дослідження мають теоретичне та практичне значення. Вони зумовлені перш за все науковою новизною, що засвідчує про виконання мети та завдань даного дисертаційного дослідження. Підсумки осмислення сучасної християнської думки та їх ідейний потенціал можуть бути використані для практичної реалізації соціального знання в умовах полілогу культур, плюралізму думок та розвитку суспільства на основі базових цінностей і моральних принципів.

На основі зазначеного вважаємо, що дисертація Кислого А.О. «Соціальний ідеал у сучасній християнській думці», є самостійною і логічно завершеною науковою працею. За актуальністю, науковою новизною, обґрунтованістю наукових положень і вагомістю отриманих результатів представлена дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а Кислий Анатолій Олександрович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальностями 09.00.11 – релігієзнавство і 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
в.о. завідувача кафедри релігієзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Є.А. Харьковченко

